

“Azərbaycan dili” dərslində dil qaydalarının öyrədilməsi yolları (I sinif üzrə)

Fəridə Səfəraliyeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrası. ADPU. Azərbaycan. E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

XÜLASƏ

Məqalədə I sinif üzrə “Azərbaycan dili” dərslində şagirdlərə dil qaydalarının öyrədilməsi yollarından bəhs edilir. Dərslərdə təhsilin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanları konkretləşdirilir. Şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək, əqli fəaliyyətinin əsas üsullarını formalaşdırmaq üçün dərslərlər ən etibarlı vəsait kimi dəyərləndirilir. Belə ki, onlar ibtidai sinif şagirdlərinin dilin qrammatik formalarını şüurlu şəkildə dərk etmələri, lüğət ehtiyatını sürətlə qavramaları üçün geniş imkanlar yaradır. Hər hansı qrammatik qayda və terminlərin mənimsədilməsi lüğət ehtiyatının dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Şagirdlər qrammatik qaydaların mənasını anladıqda, müvafiq dil materialında qruplaşdıraraq həmin sözlərlə ifadə etməyi bacardıqda məzmunu daha aydın dərk edirlər. Bu da dilin forma və məzmunu arasında asılılığın başa düşülməsidir.

AÇAR SÖZLƏR

ibtidai sinif, dil qaydaları, metod və yollar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 06.06.2022
qəbul edilib: 04.07.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

METHODS

Ways to teach lingual rules in the Azerbaijani language textbook (for the primary grade)

Farida Safaraliyeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor. Department of Azerbaijani language and its teaching technology. ASPU. Azerbaijan.

E-mail: f.safaraliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759>

ABSTRACT

The content of education, its educative and developmental opportunities are specified in the textbook. The textbook is considered one of the most important resources in the education system in terms of content and function. Textbooks are valued as the most reliable tool for developing students' thinking and forming the basic methods of mental activity. Primary school students have a wide range of opportunities to consciously understand the grammatical forms of the language, to quickly master the vocabulary. Assimilation of any grammatical rules and terms serves to clarify the vocabulary. Students understand the meaning of a grammatical rule more clearly when they understand it, group it in the appropriate language material, and express it in those words. This is an understanding of the relationship between the form and content of language.

KEYWORDS

elementary school,
lingual rules,
methods and ways

ARTICLE HISTORY

Received: 06.06.2022

Accepted: 04.07.2022

Giriş / Introduction

I-IV sinif şagirdlərinin hərfləri öyrənməsi, oxu üzrə ilkin bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirməsi, ən başlıcası isə qrammatik qaydaları və ədəbi tələffüz normalarını öyrənilib tətbiq etməsi onların qarşısına qoyulan məqsədlərdəndir. Dərsləklərdə olan mövzular ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə yanaşı, dilimizin, tariximizin, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərimizin, mədəniyyətimizin, adət-ənənələrimizin öyrənilməsi baxımından şagirdlərə böyük imkanlar yaradır.

Azərbaycan dilinin orta məktəblərdə tədrisi zamanı yazı təlimi, orfoqrafik qaydalar üzərində işin düzgün təşkil olunması vacib amil kimi dəyərləndirilir. Şagirdlər ayrı-ayrı mövzuların tədrisi prosesində orfoqrafik qaydaların mənimsənilməsi ilə bağlı müxtəlif səpkili praktik çalışmaları təhlil edirlər. I sinifdə şagirdlərin potensial imkanlarına uyğun olaraq orfoqrafik çalışmaları yerinə yetirilməsi, yazılışı tələffüzündən fərqlənməyən sözlərin, eləcə də cümlələrin, rəbitəli və kiçik həcmli mətnlərin üzündən köçürülməsi, kommentarili yazı, həmçinin müəllimin diktəsinə əsasən imlaların yazdırılması tələb olunur.

Dərsləkdə təhsilin məzmunu, onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici imkanları konkretləşdirilir. O, təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biri hesab edilir. Bu gün şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında dərsləklər mühüm rol oynayır. Onlar şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından ən etibarlı vəsait kimi dəyərləndirilir. Məqalədə 2020-ci ildə nəşr edilmiş I sinfin “Azərbaycan dili” dərslində verilən qaydalara nəzər yetirilir. Bilirik ki, dərslək siyasətinin məqsədi məktəbliləri standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək, onları Vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və sərbəst düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir. Dərsləkdə verilmiş tapşırığa nəzər yetirək:

“K” hərfi iki səsi bildirir:	
kitab	karandaş
kök	konfet
kələm	kukla

[4, s.12].

Səslərlə tanışlıq zamanı şagirdlərin ən böyük çətinliyi [k] səsinin iki funksiyalı olmasını qavramalarıdır. Azərbaycan dili dərslərində “k” hərfinin sözlərdə iki səsi ifadə etməsini göstərməyi bacarmaq, qoşasaitli və qoşasamitli sözləri düzgün tələffüz edib yazmaq, yazılışı çətin sözlər üzərində iş aparmaq və s. bu kimi bacarıqların aşılması başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Bunların əksəriyyəti alınma sözlərin orfoepik tələffüzü ilə əlaqəli olduğu üçün müəllim bütün dərs prosesində bu sözlərin tələffüz qaydasına diqqət yetirməlidir. Azərbaycan dili və oxu dərslərinin əlaqəli şəkildə tədris olunması nitq inkişafı, ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin formalaşdırılması baxımından zəruridir. Dil dərslərində qayda-qanunları şüurlu anlayan şagird qazandığı nəzəri bilikləri oxu dərslərində praktik yolla daha dərindən mənimsəyir. Bu dərslər şagirdlərə lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə, cümlə qurmaq vərdişlərini formalaşdırmağa, cümlə və mətnlərdə sözlər arasındakı əlaqəni öyrənməyə, nitq prosesində sözün orfoepik baxımdan səsləndiyini müşahidə etməyə imkan yaradır. Dil və oxu dərslərinin əlaqəli tədrisində ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılması üzrə iş üç istiqamətdə aparılır:

1. Öyrəndiyi tələffüz qaydaları əsasında danışmaq, müəllim tərəfindən şagirdin ifadəli oxu bacarığını fəallaşdırmaq;

2. Düzgün tələffüzlə şivə və adi danışq tələffüzü arasındakı fərqi tapmaq, nitq prosesində baş verən qüsurları təhlil etmək;

3. İfadəli oxunun tələbi ilə şagirdləri tanış etmək, düzgünlük, şüurluluq, ifadəlilik, optimal sürət kimi keyfiyyətləri qoruyub saxlamaq.

I sinifdən etibarən sözü hecaya ayıra bilməsi, hər hecada olan səslərin yerini doğru və ardıcıl olaraq müəyyən etməsi, sözlərdəki səslərin yerini dəyişmədən tələffüz etməsi şagirdlərdə düzgün yazı qabiliyyətini formalaşdırır. Həmçinin sözün hecaya ayrılması üzrə vərdişlərin yaradılması da şagirdlərdə sözün sətirdən-sətərə düzgün keçirilməsi işində böyük rol oynayır.

➤ Dərslərdə verilmiş tapşırıqda heca sayı eyni olan sözləri tapmaq tələb olunur:

A-i-lə	1	hob-bi
Si-nif	2	mə-lu-mat
Dost	3	pazl [4, s.23].

Dərslük müəllifləri “hobbi”, “pazl” kimi sözləri tapşırıqda daxil etməklə şagirdlərin yaş səviyyəsini nəzərə almağı unutmuşlar. Məgər bizim milli sözlərimiz yoxdurmu?

Ana dili tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri də şagird təfəkküründə dil hadisələrini doğru əks etdirən düzgün məfhumlar yaratmaqdır. Müəllim hər an şagirdlərin nitqinin səlisliyinə, düzgünlüyünə fikir verməli, nöqsanları aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Savad təlimi dövründən başlayaraq şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafı, orfoqrafik vərdişlərin düzgün şəkildə aşılması başlıca amillərdən sayılır.

Dərslərdə cümlənin növləri haqqında da söhbət açılıb: Nəqli cümlə məlumat verir. Məsələn: Yanğın baş verib. Sual cümləsi soruşur. Məsələn: Evdə kim var?

➤ Cümlələri oxuyun. Növlərini müəyyən edin:

1. Meşə yanır.
2. Onları kim xilas etdi?
3. Yanğını necə söndürək?
4. Dəbilqə qoruyucu geyimdir [4, s.33].

İbtidai sinif şagirdlərinin dilin qrammatik formalarını şüurlu şəkildə dərk etmələri, onlarda lüğət ehtiyatını sürətlə mənimsəmələri üçün geniş imkanlar yaradır. Hər hansı qrammatik qayda və terminlərin mənimsədilməsi lüğət ehtiyatının dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir. Şagirdlər qrammatik qaydanın mənasını anladıqca, onu müvafiq dil materialında qruplaşdıraraq həmin sözlərlə ifadə etməyi bacardıqca məzmunu daha aydın anlayırlar. Bu da dilin forma və məzmunu arasında asılılığın başa düşülməsi deməkdir.

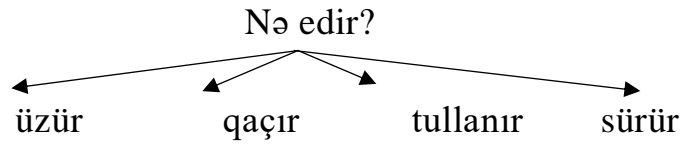
Dərslərdə verilən tapşırıq şagirdlərdə həm orfoqrafik yazı vərdişi, həm də sait və samitləri fərqləndirmək bacarığı formalaşdırır.

➤ Nöqtələrin yerinə uyğun saitlər əlavə edərək sözləri köçürün:
təm...r, iş...rə, yanğ...n, k...brit, iyn... [4, s.33].

Təlim – qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdişləri mənimsəməsinə, əqli qabiliyyətləri və potensial imkanlarının inkişafına, özünütəhsil bacarıqlarının möhkəmləndirilməsinə, dünyagörüşünün formalaşdırılmasına xidmət edir. Təlim təhsiləmə prosesi kimi anlaşıla bilər. Çünki bu prosesdə şagirdlər elmi bilikləri mənimsəyir, müəyyən bacarıq və vərdişlər əldə edirlər.

Dərslərdə verilmiş çalışmalardan aydın olur ki, şagird I sinifdən başlayaraq ad, əlamət, hərəkət, say bildirən sözləri bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Məlumdur ki, ibtidai sinifdə dil qaydaları səthi öyrədilir.

Dərslərdə hərəkət bildiren sözlər haqqında kifayət qədər tapşırıqlar verilmişdir.

➤ Hərəkət bildirən sözləri seçib cümlədə işlədin:

ayı, yazır, oxuyur, tənbel, oynayır, dovşan, gedir [4, s.57].

➤ Əlamət bildirən sözləri aid olduğu sözlərlə uyğunlaşdırıb dəftərinizə yazın:

yamyaşıl	masa
dolu	nar
qırmızı	ağac
dairəvi	kisə [4, s.61].

➤ Say bildirən sözləri seçib cümlədə işlədin:

menyu, altı, idman, çox, qida, sağlam, on, beş, dərnək, faydalı, iki, üçüncü [4, s.65].

➤ Yaxınmənalı sözləri uyğunlaşdırıb oxuyun:

rəng	yoldaş
dost	qəşəng
gözəl	asta
yavaş	boya [4, s.79].

➤ Əlamət bildirən sözləri aid olduğu sözlərlə uyğunlaşdırıb yazın:

balaca	qarışqa
xallı	dovşan
şəşəqulaq	sərçə
zəhmətkeş	kəpənək [4, s.85].

➤ Əksmənalı sözlərin uyğunluğunu müəyyən edin:

Uzun	balaca	geyinmək	susmaq
böyük	yuxarı	yazmaq	soyunmaq
aşağı	qısa	danışmaq	pozmaq [4, s.91].

➤ Şəxs adları həmişə böyük hərflə yazılır.

Cümlənin əvvəlində: Anar kitabxanaya getdi.

Cümlənin ortasında: Dünən Anar kitabxanaya getdi.

Cümlənin sonunda: Kitabxanaya get, Anar! [5, s.10].

Hər bir əlamətə uyğun ad bildirən 3 söz yazın:

Nümunə: *balaca*

balaca uşaq

balaca çanta

balaca ev

şirin ... maraqlı ... böyük ...

şirin ... maraqlı ... böyük ...

şirin ... maraqlı ... böyük ... [5, s.18].

➤ “Ka” hərfinin işləndiyi sözləri seçib yazın:

kitab, kənd, konfet, park, kök, karandaş, kosmos

Xatırla

K hərfi

ke ka

kitab kart [5, s.23].

Dərslərdə yer adlarının yazılışı ilə bağlı qayda da öz əksini tapmışdır. Dilimizdə elə sözlər var ki, yer mənası bildirir. Məsələn: şəhər, dağ, göl. Yerləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara xüsusi ad verilir. Məsələn: Bakı (şəhər), Kəpəz (dağ), Göygöl (göl). Belə adların ilk hərfi həmişə böyük yazılır. Məsələn: Kür Azərbaycanın ən böyük çayıdır.

I sinfin “Azərbaycan dili” dərslinə nəzər saldıqda görürük ki, “Söz boğçası” başlığı altında kifayət qədər sözlər verilmişdir. Yaradıcı müəllim hər gün yeni mövzunu keçərkən şagirdlərə düzəldikləri qutuya yeni öyrəndiyi sözü yazıb atmağı və həftə sonunda söz boğçasını açıb qutudan bir sözü oxuyub mənasını izah etməyi tapşırır. Bu üsul bir növ şagirdlərin qeyri-fəal lüğət fondundakı sözün fəal lüğət fonduna daxil olmasına xidmət edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili ibtidai siniflərdə əsas tədris fənni olmaqla şagirdlərdə nitq bacarıqlarının formalaşmasına yardım edir. Şagirdlər ana dilini öyrənir, onun səs sisteminə, lüğət ehtiyatına, ədəbi tələffüz normalarına üslubi-grammatik xüsusiyyətlərinə daha dərinlən bələd olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda olan mətnlərlə məlumatlanır. Belə ki, hər bir ibtidai sinif şagirdi müxtəlif forma və məzmunlu bədii əsərləri rəvan, şüurlu oxumalı, yazılı və şifahi formada ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

Dərslərdə verilmiş tapşırıqlar şagirdlərdə həm yazı, həm də tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirir. Onlara nöqtələrin yerinə uyğun gələn hərfi seçib sözləri dəftərlərinə köçürmək tapşırılır:

məş...çi (q\k), rəqi... (b\p), bayra... (q\x), üzü... (k\y), pola... (d\t) [5, s.42].

Prof. Nadir Abdullayev və Qabil Tahirovun birlikdə hazırladıkları “Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri” adlı kitabda sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi ilə bağlı çalışmaları öz əksini tapmışdır. Dərs prosesi zamanı ibtidai sinif müəllimləri bu tapşırıqlardan yararlanırlar. Məsələn:

bit $\frac{k}{g}$ i, əs $\frac{k}{g}$ ər, m $\frac{a}{o}$ tor, $\frac{g}{k}$ übrə, a $\frac{v}{f}$ tobus, iç $\frac{k}{g}$ i, hüquq $\frac{ü}{u}$ nas, oru $\frac{ç}{ç}$ və s.

➤ Nöqtələrin yerinə hərəkət bildirən sözlər yazmaqla cümlələri köçürün: qaqqıldamaq, miyoldamaq, zingildəmək, dimdikləmək, mələmək

1. Cücələr yemi
2. Küçük qorxudan
3. Toyuq ucadan
4. Keçi çobanı görüb
5. Pişik divanda oturub ... [5, s.53].

Bu tapşırıqda şagird müvafiq sözü tapır və cümləni tamamlayır. Lakin sözlərin deyilişi ilə yazılışı arasındakı fərqi izah etməkdə çətinlik çəkə bilər.

➤ Səhv yazılmış sözləri düzgün yazaraq dəftərinizə köçürün:

ayılə, məsgən, balıx, qayıx, ocax, xəşbəxt [5, s.65].

Ədəbi dil təlimində yazılı nitqlə şifahi nitq arasında müəyyən fərqlərin nəzərə alınması önəmli məsələlərdəndir. Burada, əlbəttə ki, morfemlərin yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqlərin öyrədilməsindən söhbət gedir. Nitqimizdəki səslərin müvafiq şərti işarələri olur. Onları hərflərlə müqayisə etsək, yalnız iki səsin (“q” və “y” samitinin qarşılığı) yazıda əks olunmadığını görürük. Sonda göstərdiyimiz iki səsdən başqa digər bütün səslər, yəni fonemlər yazıda hərfi işarələrlə ifadə olunur. Məhz buna görə də bir çox sözlərin yazılışı düzgün tələffüzünü özündə əks etdirir. Məsələn, “zərif”, “qəzet”, “muzey” kimi sözlərdə olan hərflər səsləri tam şəkildə ifadə edir.

Söz və şəkilçilər bir çox hallarda şagirdlərin nitqində adi danışmaq normaları və yerli şivəyə uyğun tələffüz edilir. Onların danışığında “şəkil”, “stul”, “gözünüzə” kimi sözlər [şikil], [istul], [gözü:zə] şəklində deyilir. Bu tip tələffüz nöqsanları şagirdlərin yazılarında da aydın görünür. İbtidai sinif müəllimləri bu qüsurları nəzərə almalı, yazıda şivələrdən yaranan səhvləri aradan qaldırmaq üçün şagirdlərin nitqində olan qüsurları islah etməlidirlər. Müəllim bunun üçün orfoqrafiya qaydalarını nəzərə alaraq bir çox sözlərin yazıldığı kimi tələffüz olunmasına ciddi nəzarət etməlidir.

Məlum məsələdir ki, nitqimizdə olan bir çox sözlərin deyilişi ilə yazılışı fərqlənir. Şifahi və yazılı nitq arasında uyğunsuzluğun əsas səbəbi tarixi-ənənəvi

prinsip hesab olunur. Bu prinsip sözlərin müəyyən tarixi dövrdəki tələffüz normalarını əsas sayır. Məsələn, “uşaq”, “şənbə”, “dəftər”, “hətta” və s. kimi sözlər “uşax”, “şəmbə”, “dəfdər”, “hətta” kimi tələffüz edilməsinə baxmayaraq, tarixi-ənənəvi prinsiplə tələffüzdə olan bu hal yazıda özünü göstərmir. Alınma sözlərin də bir qismi nitqin ahənginə uyğun şəkildə tələffüz olunsaydı, onların yazılışında dilin orfoqrafiyası vacib sayılır.

- Dərslərdə verilmiş digər çalışmalara nəzər yetirək. Aşağıdakı cümlələrə uyğun hərəkət bildirən sözlər artırın:

Traktor yeri Çörəkçi xəmiri

Kombayn taxılı Çörək sobalarda

Dəyirmanda un Çörək mağazalarda ... [5, s.69].

Müasir dərslərə nəzər saldıqda görürük ki, kitabda şagird üçün qaranlıq qalan kifayət qədər məsələlər var. Əslində isə qrammatika, yazı qaydaları və nitq inkişafı üzrə iş elə planlaşdırılmalıdır ki, hər bir dərslərdə dilin ayrı-ayrı sahələri (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksika, morfolojiya, sintaksis, söz yaradıcılığı, punktuasiya və s.) qarşılıqlı şəkildə şagirdlərə mənimsənilsin.

Nəticə / Conclusion

Belə nəticəyə gəlirik ki, müəllim pedaqoji prosesin təşkilatçısı olmaqla yanaşı, ilk növbədə, bu prosesi qiymətləndirməyi bacarmalıdır. O, həmçinin təlim-tərbiyə prosesində qiymətləndirmənin yerini bilməli, onun statistik təhlilini aparmağı bacarmalı, təkliflər vermək üçün problemə ümumi şəkildə yanaşaraq qiymətləndirmə ilə əlaqədar məsələləri dəyərləndirməlidir. Bunun üçün müəllim təlimin məzmunu (nəyi öyrətməli), təlim üsulları (necə öyrətməli), öyrədici mühit (hansı şəraitdə öyrətməli) və qiymətləndirmə (öyrətmə prosesinin nəticələri) kimi təlim prosesinin sadələşdirilmiş modelini həyata keçirməyə nail olmalıdır. Təhsilin məqsədi – milli və ümumbəşəri dəyərlərlə bağlı olan biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi yolu ilə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumağa, respublikamızı inkişaf etmiş demokratik dövlətlər səviyyəsinə qaldırmaq gücünə malik fəal vətəndaşlar yetişdirməkdir. Dünyada təhsilin inteqrasiya olunduğu bir zamanda hər bir müəllim öz fəaliyyətində dönüş yaratmalı, tədris prosesində daha səmərəli metod, üsul və vasitələrdən istifadə etməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi

Məktəbdə yazı və tələffüz sahəsində görülən işlər dil hadisələrini daha mükəmməl qavramağa və praktik yolla mənimsəməyə bir növ şərait yaratmalıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti

Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, eləcə də gənc tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N.Ə., Tahirov Q.İ (2003). Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı.
2. Hümmətova R.Ə. (2010). Azərbaycan dili dərslərində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Bakı.
3. Quliyeva S., Balıyev H. (1994). Azərbaycan dili təlimi və nitq inkişafı metodikası. Bakı.
4. Nurullayeva Ü., Allahverdiyeva N., Bayramova İ., Xanaliyeva A. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. I hissə. Bakı.
5. Nurullayeva Ü., Bayramova İ., Zahidova Ş., Allahverdiyeva N., Xanaliyeva A. (2020). Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərslik. II hissə. Bakı.